TARİHİN PEŞİNDE
-ULUSLARARASI TARİH ve SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ-
Yıl: 2020, Sayı: 23
Sayfa: 1-23

THE PURSUIT OF HISTORY
-INTERNATIONAL PERIODICAL FOR HISTORY AND SOCIAL RESEARCH-
Year: 2020, Issue: 23
Page: 1-23

TEBRİZ'DE KURULAN FEODAL BİR DEVLET: REVVÂDÎLER (948/1071)

Derya COŞKUN*

Öz

İslam toplumunun dinî liderliğini üstlenen Abbâsîler, Azerbaycan'ın sınır güvenliğini sağlamak amacıyla Yemen'den getirttiği Arap asıllı kabileleri bölgede iskân etmeye başlamıştır. Bunlar arasında Ezd kabilesine mensup Revvâdîler yer almakta olup Tebriz ve civarının idaresi bu aileye verilmiştir. Bu dönemde bakımsız ve harabeyi andıran Tebriz şehri, Revvâdî hâkimiyetinde olduğu süre zarfında imar edilmiş böylece şehir bambaşka bir kimliğe kavuşmuştur. Revvâdîler tarihleri incelenmeye değer devletlerden biri olmakla beraber siyasi hayatlarında büyük boşluklar barındıran feodal bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadır. Kaynakların fazlasıyla kısır kaldığı ve hakkında fazla malumat bulunmayan Revvâdîler, bulundukları coğrafyanın da etkisiyle Hezâbânî Kürtleriyle akrabalık tesis etmişler bu durum onların Kürt olabileceği tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Fakat bilinen bir gerçek var ki o da Revvâdîler'in Arap asıllı idareci bir aile olarak Tebriz'de yaşadığıdır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Revvâdîlerin kökenleri üzerine tartışmalar ve siyasi tarihleri makalenin ana konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler
Revvâdî, Tebriz, Kimlik, Arap, Menşei

A FEODAL STATE ESTABLISHED IN TEBRIZ: REVVADS (948/1071)

Abstract

In order to ensure Azerbaijan's border security, the Abbasids, who assumed as the religious leadership of the Islamic community, began to settle the tribes of Arab origin brought from Yemen in the region. The Rawadids of the Azd tribe were among them, and the administration of Tabriz and its vicinity was assigned to this family. The city of Tabriz, which had been neglected and reminiscent of a ruin site, was reconstructed in the Rawadid rule, thus the city gained a completely different identity. The Rawadids, one of the states whose history is worth examining, was a feudal state

* Dr. Öğretim Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Erzurum/Türkiye.
derya.coskun@erzurum.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7161-5430
Makalenin Gönderilme Tarihi: 13.02.2020
Makalenin Kabul Tarihi:17.03.2020
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 26.03.2020
Makalenin Türü: Araştırma

with huge gaps in their political lives. With a significant lack of sources and information about them, they established kinship with Hadhbani Kurds with the influence of their geography, among others, which subsequently led to the controversy that they might be Kurdish. It is a fact, however, that the Rawadids lived in Tabriz as a governing family of Arab origin. In this context, discussions on their origins and their political history are the main topics of the article.

Keywords
Rawwadid, Tabriz, Identity, Arab, Origin

1. REVVÂDÎLERİN BAŞKENTİ TEBRİZ

Revvâdîlerin kuruldukları coğrafya, onlara başkentlik de yapmış olan Tebriz'dir. Tebriz, coğrafî şartlarına bakıldığında Yanık dağları ile Sehend dağının yamacında çok eski bir geçmişe sahip olan bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır[1]. Tarihte Azerbaycan şehirleri arasında gösterilen[2] yaklaşık üç yüz yıllık bir tarihe sahip olan bu antik şehrin medeniyetlerin merkezi olarak değerlendirilmesi, birçok siyasi teşekküle başkentlik yapmasıyla doğru orantılıdır. Bu kimliğinden olsa gerek Tebriz, Azerbaycan'ın en kıymetli şehirleri arasında gösterilmektedir[3].

Arap kaynaklarında "Tibriz", Bizans ve Ermeni kaynaklarında "Thavrez, Thavrēž (Tavrej), Thavrēş, Davrēž Tabrezion", şeklinde adlandırılan Tebriz, Moğollar tarafından "Tevris (Tevriz)"[4], Arap ve Türk müellifleri tarafından "Tebriz", olarak ifade edilirken Pehleviler ise "Tovriz" demişlerdir[5]. Bazı araştırmacılar da bu adın Hazar Türklerinin "Tavr" boyundan geldiğini ileri sürmektedirler[6].

Tebriz şehrinin kuruluşuyla ilgili olarak birçok rivayet söz konusudur. Bunlardan biri Arşaklı hanedanına mensup Ermeni Kralı Hüsrev'in (217-233) Partların son hükümdarı IV. Artaban'ı (213-224) öldürmesi sonucunda Sasani hükümdarı I. Ardeşir'e (224-41)[7] karşı bir intikam hareketi olarak kurulmuş olma ihtimalidir. Bu efsanesinden hareketle "Davrēž" kelimesi, "bu intikam içindir" anlamına gelen "da-i-vrēž'e" uyarlanarak elde edilmiştir[8].

Tebriz'in ortaya çıkışıyla ilgili farklı bir bilgi de Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd'in eşi Zübeyde Hatun'a atfedilmekte olup[9] Ortaçağ müelliflerinin arasında ortaya çıkan görüş farklılığı, şehrin kuruluşuyla ilgili tartışmaları da beraberinde getirmiştir[10]. "Ateş akıtan" anlamına da gelen Tebriz'in[11]

---

1 Seyidağa Onullahi, *XIII. XVII. Asırlarda Tebriz Şeherinin Tarihi,* Bakü 1982, s. 33.

2 Ebü'l Fidâ, *Ebü'l Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l Büldan),* Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 319; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 103; Cihan Aydoğmuşoğlu, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 17.

3 Onullahi, *age.,* s. 33.

4 Ebû'l Fidâ, *age.,* s. 319.

5 Vilademir Minorsky, "Tebriz", Trc. Tahsin Yazıcı, *İA*, 12/1,Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974, s. 83; Shaila S. Blair, "Tabrīz", *EI2*, Vol. X, Brill, Leiden 2000, s. 42; Ali Sinan Bilgili, "Tebriz*", DİA,* 40, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 219.

6 Bilgili, *agm.,* s. 219; Aydoğmuşoğlu, *age.,* s. 23-24.

7 Sâsânî Kralı I. Ardeşir, Part Kralı IV. Artabanus ile 224 yılında yapmış olduğu Hormizdagan Savaşı'nda yenilerek ölmüştür. Bkz; Gene R. Garthwaite, *Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze İran Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 82.

8 Minorsky, "Tebriz", s. 83; Blair, *agm.,* s. 42.

9 Mansur Hanlu, *Tebriz-i kadîm, Müeessese-i İntişarat-ı Telâş*, Tebriz 1364, s. 22; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz. Adnan Hezikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 215; William Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* VIII-XII, Ankara 1975, s. 79; Bilgili, *agm.,* s. 222.

10 A. Kabiyanpurun, *Tarih-i Umumiye Azerbaycan,* Urumiye 1346, s. 127.

11 Tebriz adı ve etimolojisi hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz; Galibe Haciyeva, "Tebriz Yer Adının Kaynağı", *Türk Dünyası Araştırmaları* 2000, Sayı 129, ss. 115-119.

önemi, 791 yılında Abbâsî Halifesi Hârûn er-Reşîd'in ateşli hastalığa yakalanan zevcesi Zübeyde Hatun'un Tebriz'deki kaplıcalara girerek burada iyileşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır[12]. Muhtemelen Evliya Çelebi, bu olay dolayısıyla Tebriz adını "teb-riz" (sıtma dökücü) terkibine bağlayarak[13] Zübeyde Hatun hakkındaki bu rivayete atıf yapmak istemiştir[14]. Zübeyde Hatun'un suyundan ve havasından hoşlanıp Abbâsî Halifesi Me'mûn'a hamile kaldığı için[15] Tebriz'i yurt haline getirip buraya çok miktarda para harcadığı ve köşk yaptırdığı yönünde de rivayetler söz konusudur. Tebrîz ve çevresinde volkanik aktivitenin var olmasına bağlı olarak şehirde sıcak su kaplıcalarının bulunması bu rivayeti doğrular niteliktedir[16]. Bu rivayetin doğru olmadığını savunan Nâdir Mîrzâ[17] ve Le Strange[18], Zübeyde Hatun'un Tebriz'e gelerek burada kaldığına dair hiçbir iz bulunmadığını bu görüşün asılsız bir rivayetten öteye geçemeyeceğini iddia etmektedirler. Başka bir araştırmacı da Tebriz'in Zübeyde Hatun'un yaşadığı devirden yaklaşık dört yüz yıl öncesinde yani Sâsânîler devrinde var olduğunu Sâsânî devirleriyle tarihlenen sikkelerin ve Ahamenîş devrine ait bir mührün varlığının bu görüşü desteklediğini ifade etmektedir[19].

Hz. Ömer döneminde 642 yılında İslam topraklarına katılan Tebriz, İslam fetihleri sırasında kayıtlara Erdebil olarak geçmiştir[20]. Tebriz her dönem büyüme gösteren bir şehir olmasına rağmen zelzeleler nedeniyle sürekli imar edilmek durumunda kalmıştır. 858 yılında meydana gelen zelzele sonucunda şehir yıkılmış akabinde Abbâsî Halifesi Mûtevekkil (847–861) tarafından yeniden imar edilerek tekrar eski haline getirilmiştir[21].

12‘ Abdu'l-'Alâ Kâreng, "Kadîmterin me'hâz derbâre-yi nâm-i Tebrîz", *Neşriyye-yi Dânişkede-yi Edebiyyât-i Tebrîz,* (1345/1966), 18(2), s. 172.

13 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi,* I, Üçdal Neşriyat Ankara 1984, s. 525.

14 Kâreng, *agm.,* s. 172; Blair, *agm.,* s. 42.

15 Hârûn er-Reşîd'in Zübeyde Hatun'dan doğan çocuğu Nisan 787'de Bağdat'ta dünyaya gelen Abbâsî Halifesi Emîn (809/813)'dir. 14 Eylül 786'da dünyaya gelen Halife Me'mûn'un annesi ise, Hârûn er-Reşîd'in Soğd asıllı bir cariyesidir Ayrıntılı bilgi için bkz; Hakkı Dursun Yıldız, "Emîn", *DİA,* XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 112; Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s.101.

16 Muhammed Cevâd Meşkûr, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî,* Silsilâ-yi İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Milli 96, Tahran 1352/1973, s. 12, 25; Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673,* Trc. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 328.

17 Nâdir Mîrzâ, *Târîh u Cogrâfî-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, Yay. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'î Mecîd, İntişârât-i Aydın, s. 80.

18 Strange, *age.,* s. 215.

19 Abraham Valentine Williams Jackson, *Persia Past and Present, A Book of Travel and Research,* The Macmillan, New York, London 1906, s. 39,54.

20 Azerbaycan topraklarında İslamiyet'in kabulü, Hz. Ömer zamanında bölgeye yapılan akınlar neticesinde gerçekleşmiştir. Bu döneme kadar Zerdüştlük bölgede hâkim bir inanç sitemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada bulunan ateş mabetlerine dokunmamak kaydıyla bölge, İslamî yönetimin idaresi altına geçmiştir. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere bölge bütünüyle Müslüman olmamış IX. yüzyıl başlarında Babek adında bir kişi bu süreci baltalamıştır. Bkz; Cemil Doğaç İpek, "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* XII/1, Yaz (2012), s. 268.

21 Onullahi, *age.,* s. 42; Hamdullâh Müstevfî Kazvinî, *Nuzhat-Al-Qulûb,* Tras. G. Le Strange, Leiden 1919, s. 78; Mîrzâ, *age.,* s. 72; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz. Adnan Hezikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 215; Charles Melville, "Historical Monuments and Earthquakes in Tebrîz", *İran,* 19, London, 1981, s. 159. Bu zelzele sonucunda Halîfe Mûtevekkil tarafından şehrin doğusunda bulunan Mihrân-rûd nehrinin güney kıyısın-

Revvâdîler'in merkezi olarak bilinen Tebriz, sahip olduğu akarsu ve meyve bahçeleriyle müstahkem bir yapıya sahiptir[22]. İslam coğrafyacılarının kayıtlarına göre IX. yüzyıla kadar önemsiz bir köy olan Tebriz[23], Abbâsî Halifesi Mûtevekkil devrinde er-Revvâd el-Ezdî ailesinin buraya yerleştirilmesiyle imar edilerek müreffeh bir şehir haline getirilmiştir[24]. Fazlasıyla inişli çıkışlı bir yapıya sahip olan Tebriz, VIII. yüzyılın sonları ve IX. başlarına kadar Sâcîlerin[25], 937 yılından sonra ise Revvâdîlerin hâkimiyeti altına girmiştir[26]. Erdebil ve Cilân arasında bulunan Tebriz, asıl ününe ise İlhanlılar'a başkentlik yaptığı dönemde kavuşmuştur[27].

2. REVVÂDÎLERİN KÖKENİNE DAİR TARTIŞMALAR

Revvâdîler, 981-1065 yılları arasında Azerbaycan bölgesinde hüküm sürmüş olan feodal bir devlettir[28]. Salarîlerden sonra ortaya çıktıkları için kaynakların birçoğunda onların devamı olarak gösterilen[29] Revvâdîler'in kimliği hakkında çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Zambaur, Salarîlerin şeceresini oluştururken Revvâdî ve Şeddâdîleri bu cetvele dâhil ederek Revvâdîleri ayrı bir kabile olarak değerlendirmemiştir[30]. Bu nedenle Revvâdî nesline mensup bildiğimiz Ebu'l Heycâ ve Vahsûdân'ı Salarîlerin şeceresine dâhil etmiştir. Salarî, Revvâdî ve Şeddâdîler arasında yaşanan

---

da XIV. yüzyılda yerini Mescid-i Dımaşkîye'nin alacağı bir caminin inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bkz; Melville, *agm.,* s. 161.

22 İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası,* Trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014, s. 261; Barthold, *agm.,* s. 78; Strange, *age.,* s. 215.

23 Muhammed Takî Hân-i Hakîm, *Genc-i Dâniş Coğrâfiyâ-yi Târîhî-yi Şehrhâ-yi İrân*, Ed. Muhammed 'Alî-yi Sûtî, Cemşîd-i Kiyânfer, İntişârât-i Zerrin, Tahran 1366/1987, s. 348.

24 Minorsky, "Tebriz", s. 83; Blair, *age.,* s. 42.

25 Sâc adı, Hint meşe ağacının adı olup kereste ve bu ağacın marangozluğuyla uğraşanların kullandıkları bir kelimedir. Adı bu kökten oluşan Sâcîler, ismen Abbâsîlere bağlı olan Azerbaycan'da IX. yüzyılın sonlarından X. yüzyılın başlarına kadar hüküm sürmüş feodal bir devlettir. Devletin kurucusu Ebu'l-Sâc Divdâd'dır. Bu kişi Halife Mûtevekkil'in hizmetinde bulunmuş bir Türk komutandır. 885–929 yılları arasında Azerbaycan'a Sâcîler'in sahip olmalarıyla Tebriz şehri de Sâciler'in hâkimiyetine girmiştir. Bkz; Bilgili, *agm.,* s. 222; Arif Bayram Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 99. Ayrıntılı bilgi için bkz; Ali İpek, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları-Ermeni Münasebetleri: Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", *EKEV Akademi Dergisi,* VIII/21, Ankara 2001, s. 203-214; Cl. Huart, "Sâcîler", *İA,* X, s. 16-17; C. E. Bosworth, "Sādjids", *EI² (İng.),* VIII, s. 745-746; Faruk Sümer, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", *DİA,* XXX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 524-526.

26 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 2.

27 Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, Nşr. M. J. De Goeje, Brill 1877, s. 376-377; Reşîdüddin Fazlullah *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı),* Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 80; Müstevfî, *age.,* s. 78-79.

28 Cengiz Tomar, "Revvâdîler", *DİA*, XXXV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s. 36; İrade Nuriyeva, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 2015, s. 61.

29 Selçuklular ve Kürtler adlı makalede Muhammed bin Şeddâd tarfından kurulan Şeddâdîler, Revâdi ailesine mensup gösterilmiştir. Bkz, Bekir Biçer, "Selçuklular ve Kürtler", *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, Volume 6, Issue 2, February 2013, s. 176. Burada dikkat çeken mevzu, Revâdilerin şeddeli değil de tek "v" ile yazılmış olmasıdır. Sadece bu yazım farklılığına bakarak iki ayrı hanedanın varlığından söz etmek gerçekle bağdaşmamaktadır.

30 Eduart de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de l'Islam,* Hannover, 1927, s. 180.

kimlik karmaşasının asıl sebebi, Revvâdîler hakkında yapılan çalışmaların ciddi ölçüde yetersiz oluşundan kaynaklanmaktadır.

Salarî hâkimiyetinin zayıflamasının ardından Tebriz'de kurulan Revvâdîler[31], aslen Musa peygamber kıssasında zikri geçen gemici Culayda'nın soyundan olan Yemenli Arap kabilesi Ezd'e[32] mensup olarak gösterilmektedir[33]. Revvâdî hanedanından Vahsûdân ve Memlân'ın[34] Deylemlî[35] olduklarını kabul eden görüşlere rağmen bu durumu kesin bir dille reddeden Kesrevî, Vahsûdân ve Memlân'ın Arap asıllı Revvâdî nesline mensup olduğunu ısrarla savunmaktadır[36]. Ona göre Revvâdîlerin Kürt asıllı olan Şeddâdîler ve Salarîler ile hiçbir alakaları yoktur[37].

Onların kimlik sorununu oluşturan asıl unsur, Revvâdîlerin şecerenamelerde Salarîler ve Şeddâdîlerin devamı olarak gösterilmeleridir. Sadece Minorsky, Revvâdîlerin Arap kökenli olduğuna sonradan ise Kürt Revvâdîler olarak anıldıklarına dikkat çekmektedir. Fakat bu çıkarım akla uygun değildir. Zira Revvâdîler, X. yüzyılda Azerbaycan'da Kürt varlığının baskın gelmesi dolayısıyla evlilikler yoluyla Hezâbânîlerle[38] akrabalık kurmuş olsalar da onlar köken olarak Arap asıllıdırlar.

Kesrevî, Revâd adında Şeddâdîler soyuna mensup[39] başka bir hanedanın varlığından bahseder ki bu bilgi, Revvâdîlerin kim olduğu meselesini daha karmaşık bir hale getirmektedir. Arap kaynakları bu iddiayı Revvâdîlerin Ezd kabilesine mensup olduğunu savunmak suretiyle kesin bir dille reddetmektedir[40].

---

31 Esra Yılmaz, *XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Tebriz-Antalya İpek Yolu Ticareti,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2016, s. 31.

32 Kabilenin adı bazı kaynaklarda "Esd" şeklinde geçmekteyse de yaygın olan kullanım Ezd'dir. İlk zamanlar Yemen'de yaşayan Ezd'iler Me'rib Seddinin yıkılmasından sonra çeşitli yerlere dağılmışlardır. Bkz; Hüseyin Algül, "Ezd (Benî Ezd)", *DİA*, XII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 46.

33 Clıfford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* Çev. Hande Canlı, İstanbul 2005, s. 214; Beşir Mustafayev, *Ortaçağda Berde Tarihi,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002, s. 34; Tomar, *agm.,* s. 36.

34 Revvâdîler'de görülen Memlan ve Ahmedil gibi isimlerin asıl şekli, Muhammed ve Ahmed olup bu adlar Arapçanın bozuk bir şekilde ifade edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bkz; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* s. 214; Tomar, *agm.,* s. 36.

35 Bugünkü Deylem, İran sınırlarındaki Gilan'ın başkenti Reşt şehrinin güneydoğusunda ve Lahican şehrinin güneyinde yer almaktadır. Kuzeyinde Semam ve Eşkavar, güneyinde Amarlu, batısında, Rahmetabad şehirleri bulunan ve Sefidrud ırmağının kuzeyindeki dağlık alanda yer alan Deylem, Siyahkel şehrine bağlı küçük bir yerleşim yeridir. Bkz; H.L. Rabino,"(1877-1950): Velayet-i Dar'el Merz-i İran: Gilan", Trc. Cafer Hamamizade, *Enteşaret-i Taeti,* Reşt 1391, s. 53,322.

36 A. Tebrizi Kesrevî, *Şehriyan-i Gunnam,* Tahran 1928, s.5.

37 Kesrevî, *age.*, II, s. 22-23.

38 Hezâbânîye Kürtleri Urmiye'de Üşne'de yaşamaktaydılar. Onlar Üşneli olarak bilinmekte olup bütün mal varlıkları burada yer almaktadır Hezâbânî Kürtleri Azerbaycân'ın doğusunda yoğun bir nüfusa sahiplerdi. Bkz; Hekim Ahmed Hûşnâv, *el-Kürd ve bilâduhum inde'l buldâniyin ve'l-rihâlatu'l-Müslimin h. 232-626/846-1229,* Dımaşk 2009, s. 108; Seyfettin Çetin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mûcemü'l Büldân'ında Kürtler,* Nûbîhar Yayınları, İstanbul 2014, s. 59.

39 Kesrevî, *age.*, II, s. 22-23.

40 Memmed Şerifli, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü 2013, s. 236-237; İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı (Eskiçağdan Günümüze Azerbaycan Tarihi),* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 239.

3. REVVÂDÎLERİN SİYASİ TARİHLERİ

Hz. Ömer, halife olduğu dönemde Azerbaycan'a seferler düzenlemek için Basra ve Kûfe adlarında iki şehir kurmuştu[41]. 637 yılında kurulan Basra şehrine, vali olarak Ebu Musa El-Eşârî atanmıştı. Şehri bazı bölümlere ayıran Ebu Musa El-Eşârî, içlerinde Ezd kabilesinin de bulunduğu Yemenli kabileleri bu bölgeye yerleştirmişti[42]. Hz. Ali döneminde de devam eden bu iskân hareketiyle Revvâdîler, Azerbaycan'ın Erdebil, Urmiye ve Berze taraflarında varlıklarını sürdürmeye devam ettiler[43].

3.1. Revvâd bin Müsennâ el Ezdî

Abbâsî Halifesi Ebu Cafer el-Mansur, Yezid b. Hatem el Mühallebin'i Azerbaycan'a vali olarak tayin etmişti[44]. Vali de Yemen asıllı Ezd kabilesine mensup olan Revvâd bin Müsennâ el Ezdî'yi[45] Tebriz ve Şâhi[46] adlarında iki kalenin güvenliğinden sorumlu tutmuştu[47]. Revvâdîler bu gelişme sayesinde siyasi arenada yer almaya başlamışlardır[48]. Bu sırada hilafetin yönetimine karşı Babek[49] adında bir kişinin çıkarmış olduğu isyan, Halife ve Revvâd bin Müsennâ el Ezdî'nin arasının açılmasına neden olmuştu. Babek'in Revvâd bin Müsennâ el Ezdî'nin idaresi altında bulunan bir kaleye sığınmış olması onu halifeye karşı hareket edebileceği noktasında cesaretlendirmişti. Revvâd bin Müsennâ el Ezdî, Babek'e karşı onun zayıflama sürecine kadar

---

41 Ramil Ağayev, *Arap Hilafeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi,* Turxan Neşriyat, Bakü 2017, s. 212.

42 Tahsin Koçyiğit, "İskân", *DİA,* Ek-1, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 651-654.

43 W. Madelung, "The Minor Dynisties of Nothern İran", *Cambridge History of İran,* IV, Cambridge, 2007, s. 227.

44 İbn Vazıh Ahmed bin İshak bin Cafer Yakûbî, *Târihü'l Yakûbî,* II, Darusadr, Tarihsiz, s. 371; Tomar, *agm.,* s. 36; Mehmetov, *age.,* s. 239; Köse, age., s. 440.

45 Emeviler döneminde Azerbaycan'a tayin edilen el Eş'as b. Kays, Arabistan'ın güney kabilelerinden çok sayıda Arabı buraya getirilip yerleştirilmişti. Bu kabileler arasında Kaysîler, Nizarîler ve Kehtanîler bulunuyordu. Azerbaycan'ın kuzey topraklarına ise Rebîa ve Mudâr Nizarîleri yerleştirilmişti. El Eş'as bunlardan bir kısmını Erdebil taraflarına gönderdi. Abbâsî Halifesi Haten el- Mühellebi döneminde ise Nizarîlerin yerine Abbâsîler için daha güvenilir olan Yemen kabileleri getirilmeye başlandı. Bu kabilelerden biri de Yemenli el-Ezdî kabilesiydi. Bkz; Ahmed bin Yahya El-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân,* Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 474.

46 Kaynaklarda Şâhâ olarak geçen bu kale, Şâhû adındaki dağlara ev sahipliği yapan Urûmiye gölünde bir yarımadadır. Hulâgû'nün saltanatından itibaren devlet hazinelerinin saklandığı kalelerden biri olarak bilinmektedir. Bkz; Reşîduddin Fazlullah *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı),* Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 130; Strange, *age.,* s. 214.

47 Ebu Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amüli et-Taberi el-Bağdadi, *Tarihü'l-Umem vel Mülük,* I, Çev. Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 30; Yakûbî*, age.,* II, s. 371; Tomar, *agm.,* s. 36; Köse, *age.,* s. 440.

48 Şerifli, *age.,* s. 237; Mehmetov, *age.,* s. 239**.** Revvâdîler, İslam dinin yaymak ve bölgede siyasi anlamda güçlenmek amacıyla Tebriz bölgesine yerleştirilmişlerdi. Bkz; Mehmetov, *age.,* s. 238.

49 Babek, Me'mûn ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dinî-siyasî mahiyetteki Hürremiyye hareketinin lideriydi. İslam ve Zerdüştlük arasında orta yol etrafında görüş geliştiren Hürremiler, Abbâsî yönetimine karşı 816-832 yılları arasında yirmi iki yıl boyunca direniş göstermişlerdi. Uzun yıllar devam ederek devlet otoritesini sarsmayı başaran bu hareketin karargâhı olan Bezz kalesi, 837 yılında ele geçirilmiş, 838 yılında yakalanarak Samarra şehrine getirilen Babek, idam edilmişti. Bu olay tam anlamıyla amacına ulaşamamış olsa da Abbâsî Halifeliğinin parçalanmasını hızlandırmıştı. Bkz; Zahide Ay, "Orta Asya'da Şiilik: Horasan, Maveraünnehir ve Bedahşan'a İsmaîlîliğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi,* 2012 /62, s. 275; Ebülfez Elçibey, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", Çev. Muhammet Kemaloğlu, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi,* S. 8, Haziran 2013, s. 23; Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA,* IV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 376.

korumacı bir politika izlemişti. Babek'in gücünü kaybettiği sırada halifenin güvenini tekrar kazanmak zorunda olduğunu anlayan Revvâd bin Müsennâ el Ezdî, siyasi duruşunu değiştirerek Babek'i kaleye hapsetmek suretiyle Halife Mû'tasım'a teslim etmişti[50].

3.2. Vecna bin Revvâd

Revvâd bin Müsennâ el Ezdî'nin 775 yılında başlayan Tebriz hâkimiyeti, ölümünden sonra geride kalan oğulları Vecna, Muhammed ve Yahya'nın ortak idaresine geçmişti. Oğullarından Vecna, en büyüğü olması hasebiyle yönetimi ele almış bunu yaparken kardeşlerine de yönetimde söz hakkı tanımıştır[51]. Bu nedenle Vecna bin Revvâd dönemi, Revvâdîlerin hanedan olarak vücut buldukları dönemdir. Kardeşleriyle beraber imar faaliyetlerine ağırlık vererek Tebriz ve çevresini surlarla güçlendiren Vecna bin Revvâd, ahalisi ile burada ikamet etmeye başlamıştı[52].

Merend[53] hâkimi Muhammed bin el Ba'is, bu dönemde çok geniş topraklara sahipti. Vecna bin Revvâd'ın hâkimiyet alanı ise bölgenin ikinci en geniş topraklarından oluşuyordu. O idare ettiği bu topraklardan güç alarak Tebriz'i başkent yapmış ve hilafete açıktan meydan okumaya başlamıştı[54]. Bu arada şehrin surlarını güçlendirerek birçok imar faaliyetinde bulunan Vecna bin Revvâd, halkın akın akın Tebriz şehrine göç etmesini de sağlamıştı. Öyle ki yaşanan yoğun göç dalgası, Halife Hârûn er-Reşîd zamanında Merâga ve çevresinde ardı arkası kesilmeyen isyanların da ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bu isyancılardan biri de Vecna bin Revvâd'ın gulamlarından Sadaka bin Ali idi. İsyanın gittikçe geniş bir alana yayılması üzerine harekete geçen halife, Azerbaycan ve Ermenistan valiliğine Hüzeyme bin Hazım'ı getirmişti. Hüzeyme bin Hazım, ilk olarak Merâga etrafına duvar çektirmiş birlikleri ve silahları toplatarak komutasındaki Arap kuvvetleri ile isyanı bastırmayı başarmıştı[55]. Bu gelişmeler olurken Hürremî ayaklanmasından kaçan halk da Merâga'ya gelerek saklanmıştı. Şehrin bu özelliğinden olsa gerek halk, şehre "bağrına basan yüksek alan" anlamına gelen "Efraz Heruz" adını vermiştir[56].

---

50 Ahmed b. Ebu Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb İbn Vâdıh El-*Ya'kubi*, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Çev. Sevda Süleymanova, (Ed. F. Esedov), Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005, s. 150; Yaşar Bedirhan, "Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7/7, Sayı 13, Bahar 2017, s. 225.

51 Kesrevî, *age.*, II, s. 24; Mehmetov, *age.*, s. 239; Mustafayev, *age.*, s. 35.

52 Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî İbnü'l-Fâkih, *Kitâbü'l-Büldân*, Nşr. M. J. De Goeje, Brill 1885, s. 285; Belâzuri, *age.*, s. 475; Takî Hân-i Hakîm, *agm.*, s. 348; Strange, *age.*, s. 215; Mehmetov, *age.*, s. 239; Köse, *age.*, s. 440.

53 İbnü'l Fâkih'e göre Merend, Ebu El-Ba'îs tarafından güçlendirilmiş küçük bir karyedir. Muhammed bin El-Bai'is burayı güçlendimiş ve şehir haline getirmiştir Bkz; İbnü'l Fâkih, *age.*, s. 285.

54 İbnü'l Fâkih, *age.*, s. 284-285; Mehmetov, *age.*, s. 239; Şerifli, *age.*, s. 276.

55 İbnü'l Fâkih, *age.*, s. 284 285; El-Belâzuri, *age.*, s. 474.

56 Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut 1977, s. 93.

3.3. Muhammed bin Revvâd

Vecna'dan sonra Tebriz'in yönetimi kardeşi Muhammed b. Revvâd'ın hâkimiyetine geçmişti. Kaynaklar Muhammed b. Revvâd hakkında geniş malumat vermezler. Onunla ilgili olarak sadece Hürremî ayaklanmacısı Babek ile arasındaki ilişkiden bahsedilmektedir ki Babek onun yanında ikamet ederek yaklaşık iki sene ona hizmet etmiş ve 18 yaşına geldiğinde annesinin yanına dönmüştür[57]. Bu nedenle Muhammed b. Revvâd'ın Tebriz'deki hâkimiyeti Hürremî hareketinin başladığı ilk devre olan VIII. yüzyıl sonları ile IX. yüzyıl başlarına tesadüf eder. Ermenistan'da Abdülmelik bin Cahhaf es Sülami, Muhammed bin Ettab; Azerbaycan'da ise Muhammed bin Revvâd el Ezdi, Yezid bin Bilal el Yemeni, Muhammed bin Hamid el Hemdani, Osman bin Efgal ve Ali bin Mürr et Tai, hâkimiyeti ele almışlardır. Muhammed bin Revvâd'ın ülkesi, Urmu sınırından Deharkaran'a (Dikargan) kadar elli fersah uzaklıkta bir gölün ortasındaki Şâhî adındaki kaleydi. Merend valisi Muhammed bin El Ba'is, bu kaleyi Muhammed bin Revvâd'ın elinden almıştı. İbn Hurdazbih; Merâga, Miyanic, Erdebil, Varsan, Siser, Berze ve Tebriz'in Muhammed bin Revvâd'ın idaresi altında olduğunu ifade etmektedir[58]. Bu ifadenin kabul edilebilir olması durumunda 848 yılında Muhammed bin Revvâd, günümüzdeki İran, Azerbaycan bölgesinin büyük bir kısmını Revvâdî hâkimiyeti altında birleşmiştir. Hilafetin sahip olduğu gücü sayesinde Azerbaycan'ı kontrol altında tutuyor olması burada bulunan feodallerin bağımsızlıklarını kazanması adına engelleyici bir unsur olmuştu. Bu nedenle bağımsızlık faaliyetlerini gizli bir şekilde sürdüren feodaller, dikkat çekmemek adına hilafete bağlılıklarını her durumda dile getirmeye çalışmışlardı[59]. Revvâdîler, kendi topraklarını idare ederken bağımsız olmak için atağa geçmekten geri durmamışlar bu nedenle de yarı müstakil bir feodal devlet görünümünden öteye geçememişlerdir.

3.4. Yahya bin Revvâd

Muhammed bin Revvâd'dan sonra kardeşi Yahya bin Revvâd, Tebriz hâkimi olmuştu[60]. Bu sırada Abbâsî Halifesi olan Mûtevekkil, ortaya çıkan isyanları bastırması için 849-50 yılında Boğa es-Sağîr[61] adındaki bir komuta-

---

57 Muhammed bin İshak el-Nedim, *El Fihrist,* Darû'l Ma'rife 1398, s. 481; Şerifli, *age.,* s. 277.

58 İbn Hurdazbih, *age.,* s. 103.

59 Bu duruma örnek olarak Halifenin Ermenistan ve Azerbaycan valiliğine İsa b. Muhammed'i tayin etmesiyle Muhammed bin Revvâd'ın onun yanına gelerek bağlılığını dile getirmesi gösterilebilir. Bk; Şerifli, *age.,* s. 278.

60 Kesrevî, *age.,* II, s. 28; Hamevî, *age.,* I, s. 13

61 Boğa es-Sağîr, (eş-Şerâbî), önemli bir Türk Komutandır. Bu kişi Boğa el-Kebîr'in küçük kardeşi olduğundan Araplarca diğer Boğa'dan ayırt etmek için es-Sağîr lakabıyla ifade edilmiştir. Bütün kaynaklarda Boğa olarak geçen bu komutanın ismi, Türkçe sözlükte takımyıldızı anlamına gelmektedir. Muhtemelen Türk memleketlerinde ki büyük başarılarından dolayı Boğa adıyla anılan bu kişiye verilen ad, onun Türk olduğunu ortaya koymaktadır. es-Sağîr lakabı da Araplar tarafından verilmiştir. Boğa el-Kebir'in küçük kardeşi olduğundan dolayı buna Boğa es-Sağîr denmiştir. Bkz; Abdullah Mesud Ağır- Mehmet Emin Şen, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa es-Sağîr", *Turkish Studies - In-*

nı Azerbaycan'a vali olarak tayin etmişti. Feodallerin Abbâsîlere vergi vermek istememeleri nedeniyle ortaya çıkan isyanları bastırmak amacıyla harekete geçen Boğa es-Sağîr, 855 yılında ilk olarak Merend hâkimi Muhammed bin el Ba'is'i ardından da Yahya bin Revvâd'ı etkisiz hale getirmiş bölgede istikrarı sağlamak adına onları Bağdat'a götürmüştür[62]. İsyan ettikleri gerekçesiyle halifenin huzuruna çıkarılan Muhammed el Ba'is ve Yahya bin Revvâd, hapse atılmışlardı. Hapis hayatı sırasında Muhammed bin el Ba'is hayatını kaybederken Yahya bin Revvâd hapisten kurtularak tekrar emir olmayı başarmıştı. Bu gelişme sonrasında bölgede farklı etkin güçlerin ortaya çıkmasından kaynaklı olsa gerek Revvâdiler hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

3.5. Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle

Ermeni beylerinden Vahsûdân'ın yeğeni olan Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle[63], Hezâbânî Kürtlerinin[64] lideriydi. Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle, ilk dönemler Salarîlerin hükümdarı Merzubân bin Muhammed'e sonra ise oğlu İbrahim'e tabii olarak 50.000 dinar vergi ödeyen feodallerden biriydi[65]. Aldığı vergiler sayesinde bölgedeki siyasi otoriteyi sağlamlaştıran Merzubân b. Muhammed, 957 yılında öldü. Merzubân b. Muhammed ölmeden önce yerine kardeşi Vahsûdân'ı varis tayin ettiğinden aile üyeleri arasında iktidar mücadelesi yaşanmamıştı. Bu nedenle Arrân ve Azerbaycân'da tutunamayan Vahsûdân, Tarım'a çekilirken Azerbaycân'da yönetim Merzubân'ın oğlu Cestân'a geçmiştir. Bu sırada kardeşi İbrahim de Dvin'e yerleşmişti[66]. Cestân zamanında Abbâsî Halifesi Müktefî-Billâh'ın torunu olduğunu ileri süren İshak b. İsa adında biri, Mustacîr-Billâh lakabıyla halifelik iddiasında bulunmuştu. Cestân kardeşi İbrahim ile birlikte onu mağlup ederek tutsak almış 960 yılında da ortadan kaldırmıştı[67].

---

ternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 7/3, Summer, Ankara 2012, s. 14-15.

62 Kesrevî, *age.*, II, s. 36;

63 Bu dönemde Ebu'l Heycâ adında iki kişi olmakla beraber bunlardan biri Salarî İbrahim'in Dvin hâkimi olan oğlu, diğeri de Revvâdî hükümdarı olan Ebu'l Heycâ'dır. Revvâdî Ebu'l Heycâ'nın ataları Merâga, Karadağ ve Tebriz vilayetlerinin hâkimiydiler. Salarî Ebu'l Heycâ ise Ermenistan'a geldikten kısa bir süre sonra öldürülmüştür. Revvâdî hükümdarı Ebu'l Heycâ ise Vaspurakan'da vefat etmiştir. Ebu'l Heycâ'nın ardından oğlu Memlan, hükümdar olmuştur. Bu bilgiler dikkate alındığında aynı adı taşıyan iki farklı hükümdarın varlığından bahsetmek mümkündür. Bkz; Şerifli, *age.*, s. 273.

64 X. yüzyıl başlarında Musul yöresindeki Kürt aşiretleri, gerek kendi içlerinde gerekse diğer siyasi teşekküllerle giriştikleri mücadelelerde yenilerek Azerbaycan'a göç etmişlerdir. Musul ve çevresinde bulunan Hezâbânî Kürt aşireti de Hamdaniler'le giriştikleri mücadelede yenildiklerinden aşiretin yarısı Azerbaycan'a göç etmiştir. Hezâbânî Kürtlerinin bu göçü vasıtasıyla Azerbaycan bölgesinde Kürt nüfusu artmıştır. Bkz; İbn'ül Esîr, *age.*,VI, s. 367.

65 İbn Havkâl, *age.*, s. 275; Vilademir Minorsky, "Caucasica IV", *SOAS*, XV/3 London 1953, s. 504, 529; Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emîrates in Bagratid Armenia*, Çev. N. G. Garsoian, Lizbon 1976, s. 98-99; Tomar, *agm.*, s. 36.

66 E. Denison Ross, "On Three Mohammedan Dynasties in Northern Persia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Asia Major,* II, Leipzig 1925, s. 212-213; Vilademir Minorsky, "Müsâfirîler", *DİA*, XXXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 818; Madelung, *agm.*, s. 235; Ter-Ghewondyan, *age.*, s. 100.

67 Ahmet Güner, "Müsâfirîler", *DİA*, XXXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 69.

İbrahim Azerbaycan ve Arrân'da idareyi ele almışsa da bu durum uzun sürmemiş Şeddâdîler, 970/971 yılında Gence'yi, Berde'yi ardından da Arrân'a tekrar sahip olmayı başarmışlardır. Azerbaycan bölgesindeki otoritesi zayıfladığı için 972 yılında Erdebil'e dönen İbrahim, Azerbaycân, Ermeniyye, Şirvân, Şeki ve Arrân'ın geri kalan bölgelerindeki siyasî otoritesini korumaya çalışmış fakat başarılı olamadan 983'de vefat etmişti. Merağa[68], Tebriz ve Eher bölgesinde hâkimiyet kuran Salarîlerin zayıflamasını fırsat bilen Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle, Salarîlerle mücadele ederek bağımsızlığını kazanmıştı[69]. Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle, Azerbaycân'ın küçük bir kısmını elinde tutan Vahsûdân'ın torunu Merzubân b. İsmâil'i de 984 yılında hapsederek bölgedeki Musâfirî hâkimiyetine bütünüyle son vermişti[70]. Azerbaycan'da hâkimiyet kurmayı başaran Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle, başkenti Tebriz yaparak şehrin çevresine yeni bir sur inşa ettirmişti[71].

987 yılında Ebû Dülef eş-Şeybânî'nin topraklarına saldırarak Dvin'i ele geçiren Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle, Ani Ermeni Kralı II. Simbat'tan daha önce ödenmemiş olan vergi borçlarını ödemesini istemiş ve en kısa sürede de borçları tahsil etmişti[72]. Azerbaycan feodalleri arasında en güçlüsü, Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle idi[73]. O Salarîlerle giriştiği mücadelede galip gelerek Hoy ve Urmu feodallerini de tabiiyeti altına almış böylece hâkimiyeti kendi elinde toplamayı başarmıştı. Ayrıca Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle'nin *Târîh-u Azerbaycan* adlı bir eser yazmış olduğu bilinmekte olup eser, henüz bulunamamıştır[74].

3.6. Memlan Bin Muhammed

Ebu'l Heycâ bin Rebîbüddevle, 988 yılında Van üzerine düzenlediği sefer sırasında ölmüş onun yerine Memlan bin Muhammed yönetime geçmişti. Ebu'l Heycâ'nın 988 yılında yapmış olduğu Ermenistan seferi üzerinden on yıl geçtikten sonra Memlan bin Muhammed de ikinci kez Ermenistan seferine çıkmıştı[75]. Urfalı Mateos, Memlan bin Muhammed'in Ermenistan

---

68 Merâga, Erdebilden sonra Azerbaycan'ın en büyük yerleşim yeridir. Tebrizin 70 mil kuzeyinde yer alan bu şehir, Sehend dağından akıp batıya doğru gelip göle dökülen Şafi nehri ile sulanmaktadır. Bkz; Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik,* Thkk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî, 1961, s. 108; Strange, *age.,* s. 218.

69 Ebû Ali Ahmed bin Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem,* Trc. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016, s. 619; Stephen Album, "Noteson the coinage of Muhammed İbn al-Husayn al-Rewwadi", *Revue numismatique* 6/14, 1972, s. 99; Nevzat Keleş, *Şeddâdîler (951-1199),* Bilge-Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 73.

70 Minorsky, *Caucasian History,* s. 164-165.

71 Madelung, *age.,* s. 236; Melville, *agm.,* s. 161; Süleyman Əliyarlı, Azərbaycan *Tarixi: Uzaq Keçmişdən 1870-ci İllərə Qədər,* Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 1996, s. 209; Mahmud İsmailov, *İlkçağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi,* Trc. Vefa Kurban, İstanbul 2014, s. 158; Aydoğmuşoğlu, *age.,* s. 43.

72 Tomar, *agm.,* s. 36.

73 Eyyûbi devletinin kurucusu Selahaddin Eyyûbî'nin babası olan Necmededin Eyyûbî, Erivan'ın güneyindeki Dvin şehrinden olup Hezâbânîye Kürtlerinin Revâdîye koluna mensuptur. Bkz; Ramazan Şeşen, *Selahattin Devrinde Eyyubiler Devleti,* İSAR, İstanbul 1983, s. 32.

74 Miskeveyh, *age.,* s. 619; Mustafayev, *age.,* s. 35.

75 Kesrevî, *age.,* II, s. 44, 45, 48; Şerifli, *age.,* s. 281; Tomar, *agm.,* s. 36.

seferi ile ilgili şu ifadelere yer vermiştir: "İran'ın zalim ve menfur müstebidi ve Müslümanların baş emiri olan Memlan, asker toplayıp kana susamış bir ejder gibi merhametsizce Hristiyanlara karşı yürüdü ve her yeri mahvetmeye niyet etti. O birçok yerleri kılıç ve ateşle esaret altına aldı, kiliseleri yaktı. Bu merhametsiz canavarın korkusuna kapılan Hristiyanların düçar oldukları katliamı tasvir etmek imkânsızdır. Çünkü onun zehirle dolu öfkesi acı bir gazap gibi Hristiyanların üzerine döküldü[76]."

Bizans, Hamdanîlerin elinde bulunan Ermenistan sınır bölgesini ele geçirmiş Ermeni asıllı David adında bir kişiyi de buraya vali tayin etmişti. Müslümanların bu durumdan rahatsız olduğunu fark eden Memlan bin Muhammed, David'e haber göndermek suretiyle Müslümanların Manazert'teki evlerine gönderilmeleri hususunda gereğinin yapılmasını istemişti. Fakat Memlan bin Muhammed'in bu isteği sonuçsuz kalmış bunun üzerine büyük bir ordu hazırlatan Memlan, Ermeni David'e karşı harekete geçmişti. Ermeni David de gereken hazırlıkları yapmış Ani hâkimi Ermeni Gagik, Kars hâkimi Ermeni Bağratuni ve Gürcistan hâkimi Gürgenin altışar bin iyi silahlanmış askerini kendi ordusuna dâhil etmişti. David, Marmaraşende[77] toplanan Ermeni ve Gürcü kuvvetlerinin başında duramayacak kadar yaşlı olduğundan askerlere komutanlık etmesi için Gabriel adında bir askeri görevlendirmişti. Bu hazırlıklardan sonra mücadele başlamış David'e bağlı kuvvetler Memlan bin Muhammed'in Bakravana bölgesine saldıracağını sandıkları için Sukava dağına toplanarak bütün geçitleri tutmuşlardı. Bu sırada Memlan bin Muhammed'in orduları ise Apahunik nahiyesinin Khosons köyü yakınlarında yer alan yüksek bir yerde bekliyorlardı. Memlan bin Muhammed sonbaharın sonlarına doğru sabahın erken saatlerinde Gürcü askerlerinin bulunduğu dağa hareket etmişti. Memlan bin Muhammed'in ordusu Horasan ve Deylemlîlerden ibaret olup onlu piyade ve süvarilerden meydana gelen 100.000 kişiden oluşuyordu. Bütün kuvvetler Deylemlî bir komutan tarafından yönetiliyordu. Bu nedenle Ermeni ve Gürcü askerleri korkuya kapılarak savaşmak istememişlerdi. Sonrasında beş Gürcü asıllı askerin öldürülmesiyle harekete geçmeye karar veren Ermeni ve Gürcü ordu komutanı, sağ ve sol olmak üzere iki koldan hücum edince Memlan bin Muhammed'in askerleri büyük kayıplar vererek kaçmak zorunda kalmışlardı. Bu olay üzerine Memlan bin Muhammed canını kurtarmak için kaçmış Ermeni ve Gürcü kuvvetleri ise bu mücadele sonucunda başarılı olarak büyük ganimetler elde etmişlerdi. Memlan 1001 yılında ölünce yeri-

---

76 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 37.

77 Şirak ile Ararat arasında bulunan bir yerdir. Bkz; Mehmet Özmenli, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirâk'ın) Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2008, s.119, 136.

ne oğlu Ebû Nasr Hüseyin geçmişti. Kaynaklar onun dönemi hakkında başka hiçbir malumat vermemektedirler[78].

3.7. Ebu Mansur Vahsûdân bin Memlan

Memlan bin Muhammed'den sonra oğlu Vahsûdân, Azerbaycan hâkimi olmuştu. Kesrevî onun 1019/1020 yılında hükümdar olduğunu ifade ederken İbnü'l Esîr bu tarihin 1029 olduğunu iddia etmektedir[79]. Vahsûdân zamanında Tebrize gelmiş olan Nasır Hüsrev, onun adını hutbelerde "Celâllı Emir, devletin kılıcı, milletin şerefi Ebu Mansur Vahsûdân bin Muhammed Emirül Mü'minin Mevlası" olarak okutmuştu[80].

Vahsûdân dönemi, Oğuz ve Selçuklu tarihi açısından önemli dönüm noktalarından biridir[81]. Zira bu dönemde ilk olarak Oğuzların sonrasında da Selçukluların bölgede hâkimiyet tesis etmeleri, bu coğrafyada uzun süreli bir mücadeleyi de beraberinde getirmişti. XI. yüzyıldan önce Oğuzlar, Azerbaycan'a doğudan Derbend[82] yoluyla gelerek Revvâdî Emiri Vahsûdân'ın hizmetine girmişlerdi[83]. Irak Oğuzları[84] adıyla anılan bu Oğuz kitlesini dostça karşılayan Vahsûdân, onlardan istifade ederek düşmanı olan Hezâbânîlere[85] karşı bir güç oluşturmayı planlıyordu. Bu doğrultuda yaklaşık 2000 çadırlık Irak Oğuzunu tabiiyetine aldıktan sonra[86] Anadolu üzerine sefer düzenlemeye karar veren Vahsûdân[87], ilk olarak Irak Oğuz

---

78 Mateos, *age.*, s. 39; Şerifli, *age*., s. 282-283; İsmailov, *age.,* s. 158; Tomar, *age.,* s. 36.

79 İbnü'l Esîr, *age.,* VIII, s. 9; Kesrevî, *age.,* II, s. 54.

80 Nasır-ı Hüsrev, *Sefername,* Çev. A. Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, s. 9.

81 Sultan Mahmud tarafından Gazne topraklarına yerleşen Oğuzların, halkın şikâyetleri sonucunda bölgeden çıkarılması onları Azerbaycan'a yönlendirmişti. Burada Eher bölgesini üs olarak kullanan Oğuzlar, Irak Oğuzları adıyla da anılan Yabgulular'dı. Onlar Maveraünnehir'deki soydaşlarını Ön Asya'ya doğru çekmek amacıyla 2000 çadırdan oluşan bir gurupla Revvâdî hanedanı Vahsûdân'ın hizmetine girmişlerdi. Bkz; M. Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi),* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944, s. 37; Ahmet Toksoy, "Malazgirt Zaferinden önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler,* IV, Ankara 2002, s. 681.

82 Derbend isminin Osmanlı vesikalarında XV. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Farsça der (geçit) ve bend (tutma) kelimelerinden meydana gelen bu kelime; engel, geçit, boğaz, set, sınır bölgeleri, dağlar arasında güçlükle geçilen yelerlerde istihkâm mevkileri için kullanılmıştır. Bkz; Yusuf Halaçoğlu, "Derbend", *DİA*, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 162-164.

83 İbnü'l Fâkih, *age.,* s. 287; Hasan Caf, "Revâdiyân, Fermânrevâyân-ı Azerbaycân", *Berresmîhâ-yi Târîhî,* 70, 1356/1977, s. 207; Madelung, *age.,* s. 238.

84 Irak Oğuzlarının tarihi, Selçukluların atası olan ve kurulan devlete adını veren Selçuk Bey'in (907-1007) oğullarından biri olan Arslan (İsrail) Bey ile başlar. Irak Oğuzları tabirinin geçtiği en önemli kaynak olan İbnü'l Esir'in, "El Kâmil Fi't Tarih", adlı eserinde Irak Oğuzları olarak ifade edilen topluluk, Arslan Yabgu Türkmenleri'dir. Kaynaklarda daha çok Yabgulular olarak adlandırılan bu zümrenin adı, Arapça ve Farsça kaynaklarda "Yavgıyya, Yavgıyân, Yavekkiyye, Nâvekkiyye" olarak geçmektedirler. Bkz; Derya Coşkun, *Irak Oğuzları 1025-1060 (Anadolu'nun Türkleşmesine Etkileri),* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstittüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2012, s. 1.

85 Hezâbânî Kürtleri özellikle Arrân ve Ermenîyye'nin içine de dâhil olduğu Azerbaycan'ın doğusunda yoğun bir nüfusa sahiplerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz; Hekim Ahmed Hûşnâv, *el-Kürd ve bilâduhum inde'l buldâniyin ve'l-rihâlatu'l-Müslimin,* Dımaşk 2009, s. 108-116.

86 İbnü'l Esîr, *age.,* VIII, s. 9; Caf, *agm.,* s. 207; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* Ötüken Neşriyat, İstanbul 1999, s. 119; Ali Sevim, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 2; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* TTK Yayınları, Ankara 1993, s. 43; Hasan Taşkıran, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular,* Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016, s. 54-55.

87 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 95; Claude Cahen, "Türklerin Anadolu'ya İlk Gelişi", Çev. Y. Yücel, B. Yediyıldız, *Belleten,* LI, Ankara 1987, s.1383; Abdurrahim Tufantoz, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları 990-1085*, Açа Yayınları, Ankara 2005, s. 89; Adnan Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güney

beylerinden Dana'nın akrabası olan bir kızla evlenmişti[88]. Bu evlilik karşılığında Urmiye'yi[89] dirlik olarak Dana'ya veren Vahsûdan, bu davranışı dolayısıyla yöre halkından Hezâbânîlerin tepkisini çekmişti[90]. Zira Irak Oğuzları, Hezâbânî Kürtlerinin köylerine saldırarak onlardan birçok kişinin ölümüne neden olmuştu. 1038 yılında Irak Oğuzlarının Merâga üzerine doğru ilerlemesiyle Vahsûdân durumun vehametinin farkına vararak düşmanı olan Hezâbânî beylerinden Ebû'l Heyca ile barışmak zorunda kalmıştı. Hezâbânîlere karşı Irak Oğuzlarının gücünden yararlanmak için Azerbaycan'ın kapılarını açan Vahsûdân, beklentisinin aksi olayların yaşanması sonucunda Hezâbânîlerle ortak hareket etmek durumunda kalmıştı. Artık her iki bey için de en önemli mesele, Irak Oğuzlarının Azerbaycan'dan çıkartılmasıydı. Yöre halkının Vahsûdân ve Ebû'l Heycâ'ya destek vermesi sonucu bu coğrafyada kalamayacaklarını anlayan Irak Oğuzları; Boğa, Mansur ve Göktaş komutasında Azerbaycan'dan ayrılmışlardı[91].

Vahsûdân 1041 yılında bölgede kalan Oğuz beylerini bir ziyafet sırasında öldürtmüş bu olay, Oğuzların Musul'a göçlerine neden olmuştu[92]. Ertesi yıl İbrahim Yınal tarafından Rey'den sürülerek bölgeye gelen Oğuzlar, Vahsûdân tarafından tekrar bölgeden uzaklaştırılmışlardı[93].

Vahsûdân döneminde meydana gelen olaylardan biri de Tebriz'in zelzele neticesinde dağılmasıdır[94]. 1042 yılının Kasım ayında meydana gelen

---

Doğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları,* XXXI/I, Harvard University 2007, s. 198.

88 İbnü'l Esîr, *age.,* VIII, s. 9.

89 Urmiye, doğuda Urmiya gölüne, güneyde İran'ı Türkiyeden ayıran kuzeyden güneye doğru seyreden dağ silsilesine kadar uzanır. İran'ın Azerbaycan eyaletine bağlı olan bölge, kuzeyde Salmasdan ayırılan silsileye kadar yayılırken güneyde ise Kadir Havzasına uzanmaktadır. Büyüklük bakımından Merâga'dan sonra gelen şehir, güzel ve verimli topraklara sahiptir. Bkz; İstahrî, *age.,* s. 108 Hamevî, *age.,* I, s. 159; Strange, *age.,* s. 213. Urmiye, Hezâbânî Kürtlerinin reisi olan Ebu'l Heycâ bin Rebibüddevle adında birine ait olup bu zatın annnesinin de Tebriz emri Vahsûdân'ın kızkardeşi olduğu görülmektedir. Bkz; Vilademir Minorsky, "Urmiye", *İA*, XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1984, s. 59.

90 Yasemin Oğuz, *XI. Yüzyılda Ortadoğuda Yabgulular,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Tarih Anabilimdalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 86.

91 İbnü'l Esîr, *age.,* VIII, s. 9-10; Gregory Ebû'l Ferec, *Ebû'l Ferec Tarihi I-II,* Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 296; Madelung, *age.,* s. 238; Tufantoz, *age.,* s. 89-90; Çevik, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güney Doğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", s. 198; Cuma Eren, *Arslan Yabgu ve Yabgulular,* Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015, s. 93.

93 Çevik, *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, s. 178-179; Tomar, *agm.,* s. 36; Yinanç, *age.,* s. 36; Biçer, *agm.,* s. 176.

92 Madelung, *age.,* s. 238; İsmailov, *age.,* s. 159; Aydoğmuşoğlu, *age.,* s. 43; Biçer, *agm.,* s. 176.

93 İbnü'l Esîr, *age.,* VIII, s. 10; İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun,* Thk. Ebû Suheyb el-Keremî, , Daru'l-Efkari'l Devliyye, Amman t.y, s. 1229; Tomar, *agm.,* s. 36;Tufantoz, *age.,* s. 89-90; Keleş, age., s. 139.

94 Aralık/Ocak 1042-1043 yılında kış ortasında meydana gelen deprem çok şiddetli bir deprem olmakla beraber etkisi Doğu Anadolunun şehirlerinde fazlasıyla hissedilmişti. Şehrin kalesi, surları, evleri, hamamları, çarşıları, dâru'l-imaresi dahi yıkılmıştı. Şehrin hâkimi Revvâdî Emîri Vahsûdân b. Memlân bu sırada şehir dışındaki bağında bulunduğu için sağ kurtuldu. Hakeza askerlerini de çeşitli yerlere sefere göndermiş olduğundan onlar da bu yıkımdan kurtulmuşlardı. Bu depremde Tebrîz halkından 50.000 kişinin enkazın altında can verdiği belirtilmektedir. Bu felaket karşısında Vahsûdân, karalar giyinerek uzun bir süre bunun yasını tuttu. Ancak Oğuz tehlikesi nedeniyle, şehir surlarını ve kalelerini yeniden inşa etti ve kalelerden birine yerleşti. Tebriz'i ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev ise depremin 4 Kasım 1042'de yatsı namazından sonra vuku bulduğunu, şehrin yarısının yıkıldığını ve yaklaşık 40.000 insanın öldüğünü belirtir. Bkz; El-Azîmi, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 337; İbnü'l Esîr, *age.,*

zelzele 40.000 askerin ölümüne neden olmuş kale ve yapılar tamamen yıkılmıştı[95]. Bu zelzele sırasında sarayın Dârü'l-İmâre bahçesinde bulunan Vahsûdân, yaralanmadan kurtulmayı başarmıştı[96]. Dönemin şairi olan Kâtrân-ı Tebrîzî, şehri yerle bir eden bu depremi Divan'ında ayrıntılı olarak anlatmıştır[97].

1054-55 yılları Tuğrul Bey'in Azerbaycan'dan hareket ederek Tebriz'e geldiği önemli bir tarihtir. Zira Tebriz hâkimi Ebu Mansur Vahsûdân bin Muhammed, Tuğrul Bey'e tabiiyetini bildirmek suretiyle onun adına hutbe okutarak hediyeler göndermişti[98]. Vahsûdân, Tuğrul Bey'e siyasi anlamda bağlılığını ispat etmek için oğlunu Tuğrul Bey'in yanında bırakarak Selçuklu vassallığını kabul etmişti[99]. Bu olaylar sonucunda Revvâdîlerin ikinci devresi bitmiş oldu[100].

3.8. Memlan bin Ebu Mansur Vahsûdân

Tuğrul Bey, Vahsûdân öldükten sonra yerine oğlu Memlan'ı Tebriz hâkimi olarak tayin etmiş ancak bu olaydan birkaç sene sonrasında 1059 yılında Memlan, Tuğrul Bey'e isyan etmişti. Bunun üzerine harekete geçen Tuğrul Bey, 1060 yılında Tebriz şehrini muhasara etmiş yıllık verginin bir kısmını ve Memlan'ın oğlu Girov'u rehin almak koşulu ile anlaşma yapılması üzerine muhasarayı kaldırmıştı. Bu olaylar Revvâdîlerin tamamen Selçuklulara bağlı bir devlet haline gelmesini sağlamıştı[101].

Memlan, Vahsûdân'ın Ebu'l Heycâ Menuçehr ve Ebu'l Kasım Abdullah adlarında üç oğlundan en büyüğüydü. Şiir ve edebiyata yatkınlığı nedeniyle babası tarafından Pîşkâr[102] olarak atanan Memlan, Revvâdîlerin bilinen son hükümdarı olmuştu[103]. 1065 yılında Tebriz'e gelen Sultan Alparslan, Memlan'ın idaresine son vererek buraya Selçuklu emirlerinden birini atamıştı. Sultan Alparslan 1071 Malazgirt zaferi sonrasında Memlan'ın çocuklarını da beraberinde götürmüş böylece Revvâdîler devleti fiilen son bulmuştu[104].

VIII, s. 107; Melville, *agm.,* s. 161-162; Arnold T. Wilson, "Earthquakes in Persia", *Bulletin of the Schoolof Oriental Studies University of London*, 1930 Vol. 6, No. I, s. 104, 113; Tomar, *agm.,* s. 36.

95 Müstevfî, *age.,* s. 79; Hüsrev, *age.,* s. 9; Melville, *agm.,* s. 161; Wilson, 104; Madelung, *age.,* s. 239; İsmailov, *age.*, s. 159.

96 Melville, *agm.,* s. 161; Ebu'l Ferec, *age.,* s. 298.

97 Katrân-ı Tebrîzî, *Dîvân*, Ed. Muhammed Nahcuvânî, Çâphâne-i Şefik, Tebriz 1954, s. 208-210; 249-250.

98 Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* s. 214; Tomar, *agm.,* s. 36; Ergin Ayan, "Merâgâ Atabegi Aksungur (I) El-Ahmedîlî", *History Studies,* Volume 1/1, 2009, s. 162; Buniyatov, age., s. 319; Yılmaz, *agt.,* s. 31.

99 Aydoğmuşoğlu, 45.

100 Şerifli, *age.,* s. 287; Tomar, *agm.,* s. 36.

101 Şerifli, *age.*, s. 288; Aydoğmuşoğlu, *age.,* s. 45.

102 Pîşkâr, büyük bir şahsın hizmetinde ve yahut yakınında bulunarak onun işlerini idare eden nâzır, mübâşir, hizmetçi anlamlarına gelmektedir. Bkz; Reşîdüddin, Fazlullah, *Cami'ü't-Tevârih,* Çev. Erkan Göksu-h. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2011, s. 93.

103 Kesrevî, *age.*, II, s. 98-99; Şerifli, *age.*, s. 289.

104 Şerifli, *age.,* s. 280; Tomar, *agm.,* s. 37; Zülfiyye Veliyeva, *11-15. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Türkmenler (Oğuzlar),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000, s. 61.

3.9. Ahmedil bin İbrahim bin Vahsûdân (1107-1116)

Sultan Alparslan tarafından fiilen son bulan Revvâdîlerin siyasi hayatlarına tamamen son verilmemiş bu sülalenin bakiyeleri buldukları her fırsatta tekrar devlet haline gelmeye çalışmışlardı. Vahsûdân'ın torunu olan Ahmedil[105], Revvâdî sülalesinin başına geçmişti[106].

Ahmedil'in kimliği ile ilgili olarak hem Salarî İbrahim'in hem de Revvâdî Vahsûdân'ın oğlu olduğunu savunan farklı görüşler ortaya atılmış olmasına rağmen Kesrevî'nin ifadeleriyle onun Revvâdî soyundan olduğu açıklık kazanmıştır[107]. Ahmedil, Azerbaycan'ın fethi sonrasında Büyük Selçuklulara bağlı olarak 1227 tarihine kadar varlığını sürdüren Ahmedililer devletini kurmuştu. 1107-1108/1116-1117 yıllarında Merâga ve Gülsara hâkimi olarak görev yapan sonrasında da Tebriz'de hâkimiyet kuran Ahmedil, siyasi faaliyetlerine başlamıştı. Ahmedil, 1111-1112 yıllarında Musul hâkimi Şerefeddin Mevdud, Diyarbekir hâkimi Kutbeddin Sökmen, Hemedan hâkimi Porsuk ve bazı emirlerin iştiraki ile Suriye'de Franklara karşı 5000 süvari ile mücadeleye girmişti. Ahmedil dönemi siyasi olayları bununla sınırlı kalmış o, 16 Mayıs 1116 yılında Bağdat'ta olduğu bir sırada Bâtıniler tarafından öldürülmüştü[108].

Ahmedil'in ölümüne neden olan olay şu şekilde cereyan etmişti: Atabey Tuğtekin, Ahmedil ile beraber Bağdatta halifenin sarayına gitmişler bir grup asker Ahmedil'e mektup uzatarak halifeye vermesini istemişti. Ahmedil mektubu almak için elini uzattığında bir asker ona bıçakla saldırmış Ahmedil bu kişiyi tutarak altına almış fakat başka biri onun üzerine bıçakla atılarak ölümüne neden olmuştu[109]. Revvâdîler tarih sahnesinden Ahmedil'in öldürülmesi sonucunda tamamen silinmişti.

Ahmedil'den sonra onun kölesi olduğu düşünülen Aksungur, devletin başına geçmiş bu nedenle devlet Merağa Atabegleri-Aksunguriler olarak siyasi hayatına devam etmişti. Merâga'da Revvâdî sülalesini temsil eden Emir Ahmedîl'den onun kölesi olduğu anlaşılan Aksungur'a bölge hâkimiyetinin nasıl geçtiği, kaynakların yetersizliği sebebiyle bilinmemektedir. Bu hâkimiyetin Ahmedîl'den Aksungur'a Irak Selçukluklu Sultanları tarafın-

---

105 Ahmedyel ya da Ahmedil olarak ifade edilen Ahmedil bin İbrahim bin Vahsûdân er-Revvâd, Ahmedililer hanedanının kurucusu olarak kabul edilmekte olup Sultan Muhammed Tapar'ın Merâga emiriydi. Bkz; Abdülkerim Özaydın, "Ahmedililer", *DİA*, II, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 168.

106 Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* s. 272; Osman Gazi Özgüdenli, "Merâga", *DİA,* XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 162-163.

107 Kesrevî, *age.*, II, s. 112-113.

108 İbnü'l Esîr, *age.,* VIII, s. 587; İbnü'l Kalânisî, *Zeyl-ü Târîh-i Dimaşk, Neşr*. H. F. Amedroz, Beyrut 1908, s. 198; Kesrevî, *age.,* II, s. 112-113; İbnü'l Adim, *Biyografilerle Selçukılu Tarihi Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler),* Çeviri, notlar ve açıklamalar. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 101; Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* s. 214; Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* s. 2, Mehmetov, *age.,* s. 241; Ayan, *agm.,* s. 162.

109 İbnü'l Esîr, *age.,* VIII, s. 587; Şerifli, *age.,* s. 298; Mehmetov, *age.,* s. 241.

dan onun halefi olarak mı yoksa Ahmedîl'in evladı olmadığından dolayı doğrudan mı tevcih edildiği hakkında herhangi bir sonuca varılamamaktadır[110].

SONUÇ

X. ve XI. yüzyıllar arasında Tebriz'de siyasi varlıklarını sürdüren Revvâdiler, Abbâsî Halifeliğine bağlı bir idare sistemi içine dâhil olmuşlardır. Yarı feodal bir vaziyette Tebriz ve civarının idaresini sürdürmüşler neredeyse köy durumunda olan Tebriz'i imar etmek suretiyle şehre yepyeni bir vizyon kazandırmışlardır. Kimi zaman Salarîler kimi zaman da Şeddâdilerin devamı olarak değerlendirilen Revvâdîler'in Yemen'den bölgeye gelen Araplar oldukları muhakkaktır. Dönemin diğer feodal beyleri gibi fırsat buldukça hilafete karşı gelen Revvâdiler, karmaşık bir politika izlemişlerdir. Öyle ki Halife'ye bağlı gözükmelerine rağmen fırsatını bulduklarında bağımsızlıklarını kazanmaya çalışmaktan da geri durmamışlardır. Revvâdiler Azerbaycan bölgesinde aktif ve saldırgan bir politika izlerken onlarla aynı toprakları paylaşan Hezâbânîler ise daha pasif bir politika izlemişlerdir. Buna rağmen bölgede her iki gücün de ömrü aynı olmuştur. Vâhsûdan zamanına kadar uzun yıllar varlık göstermeyi başaran Revvâdîlerin siyasi tarihleri hakkında kaynakların yetersizliği sebebiyle doyurucu bilgilere ulaşılamamaktadır. Bölgenin değişken bir yapı ihtiva etmesine bağlı olarak küçük hanedanların varlıkları ve siyasi hareketlilik onlar hakkındaki bilgilerin arka planda kalmasını sağlamıştır. Revvâdîler her ne kadar Sultan Alp Arslan tarafından siyasi anlamda ortadan kaldırılmışsa da devletin kalan bakiyeleri müstakil bir halde varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdir. Bunun en güzel örneği, sülalenin başına geçen Ahmedil'in devleti tekrar oluşturma gayretidir. Ahmedil ile beraber devlet, Revvâdîler yerine Ahmediler adıyla anılmışsa da bu durum uzun sürmemiş Ahmedil'in ölümüyle Revvâdîler tarih sahnesinden silinmişlerdir.

110 El-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi,* Trc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943, s. 151; Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 2; Ayan, *agm.*, s. 162.

KAYNAKÇA

-Ağayev, Ramil, *Arap Hilafeti Devrinde Azerbaycan Ahalisi,* Turxan Neşriyat, Bakü 2017.

-Ağır, Abdullah Mesud- Şen, Mehmet Emin, "Abbâsî Dönemi Önemli Türk Komutanlarından Boğa es-Sağîr", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 7/3, Summer, Ankara 2012, ss.13-20.

-Album, Stephen, "Noteson the coinage of Muhammed İbn al-Husayn al-Rewwadi", *Revue numismatique* 6/14, 1972, ss. 99-104.

-Algül, Hüseyin, "Ezd (Benî Ezd)", *DİA,* XII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss. 46-47.

-Ay, Zahide, "Orta Asya'da Şiilik: Horasan, Maveraünnehir ve Bedahşan'a İsmaîlîliğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 2012 /62, ss. 271-286.

-Ayan, Ergin, "Merâgâ Atabegi Aksungur (I) El-Ahmedîlî", *History Studies,* Volume 1/1, 2009.

-Aydoğmuşoğlu, Cihan, *Tarihte Tebriz*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011.

-Barthold, William, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev. İsmail Aka, *Tarih Araştırmaları Dergisi,* VIII-XII, Ankara1975, ss. 79-102.

-Bedirhan, Yaşar, "Ortaçağda Kafkasya Türk Şehirlerinde Esnaf Teşkilatları (Tebriz Örneği)", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl. 7, Cilt. 7, Sayı 13, Bahar 2017, ss. 223-237.

-Biçer, Bekir, "Selçuklular ve Kürtler", *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science,* Volume 6, Issue 2, February 2013, ss.165-202.

-Bilgili, Ali Sinan, "Tebriz", *DİA*, 40, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, ss. 219-222.

-Blair, Shaila S., "Tabrīz", *EI2,* X, Brill, Leiden 2000, ss. 41-50.

-Bosworth, C. E., "Sādjids", *EI² (İng.*), VIII, ss. 745-746.

-Bosworth, Clıfford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri,* Çev. Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, ss.101-104.

-Caf, Hasan, "Revâdiyân, Fermânrevâyân-ı Azerbaycân", *Berresmîhâ-yi Târîhî,* 70, 1356/1977, ss. 207

-Chardin, Jean, *Chardin Seyahatnamesi İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673,* Trc. Ayşe Meral, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.

-Cahen, Claude, "Türklerin *Anadolu'ya İlk Gelişi",* Çev. Y. Yücel, B. Yediyıldız, *Belleten,* C. LI, Ankara 1987, ss. 1375-1431.

-Coşkun, Derya, *Irak Oğuzları 1025-1060 (Anadolu'nun Türkleşmesine Etkileri),* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstittüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2012.

-Çetin, Seyfettin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mûcemü'l Büldân'ında Kürtler*, Nûbîhar Yayınları, İstanbul 2014.

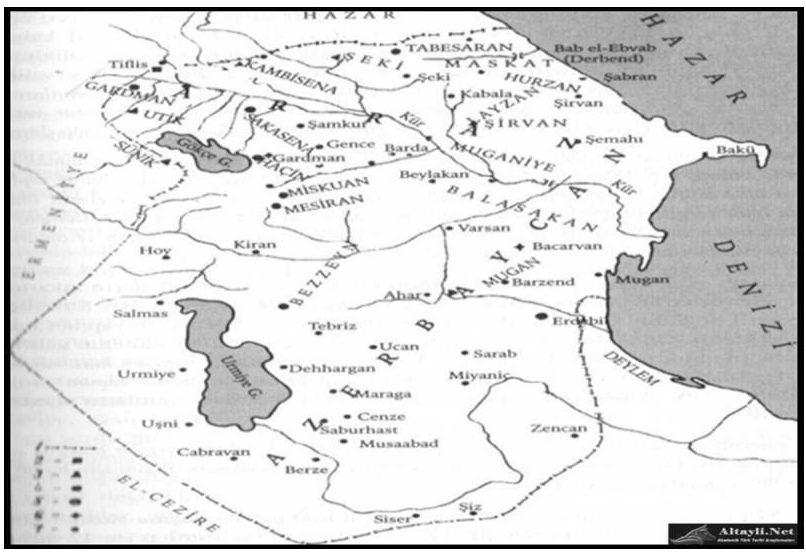
-Çevik, Adnan, "XI. Yüzyıl Ortalarında Güney Doğu Anadolu Bölgesinde Bir Oğuz Topluluğu: Irak Oğuzları", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XXXI/I, Harvard University 2007, ss. 195-205.
-Ebü'l Fidâ, *Ebü'l Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l Büldan)*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.
-El-Azîmi, *Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler*, Çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006.
-El-Belâzurî, Ahmed bin Yahya, *Fütûhu'l Büldân*, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara1987.
-El-Bundârî, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Terc. Kıvameddin Burslan, İstanbul 1943.
-Elçibey, Ebülfez, "Babek ve Azerbaycan Direniş Hareketinin İlk Dönemleri", Çev. Kemaloğlu, Muhammet, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, S. 8, Haziran 2013, ss. 23-45.
-El-İstahrî, Ebu İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Thkk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî, 1961.
-Əliyarlı, Süleyman, *Azərbaycan Tarixi: Uzaq Keçmişdən 1870-ci İllərə Qədər*, Azərbaycan Nəşriyyatı, Bakı 1996.
-El-Makdisî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî eş-Şâmî el-Beşşârî Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, Nşr. M. J. De Goeje, Brill 1877.
-El-Nedim, Muhammed bin İshak, *El Fihrist*, Darû'l Ma'rife 1398.
-Eren, Cuma, *Arslan Yabgu ve Yabgulular*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Tokat 2015.
-Et-Taberi, Ebu Ca'fer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid el-Amüli et-Taberi el-Bağdadi, *Tarihü'l-Umem vel Mülük*, C. I, Çev. Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.
-Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I, Üçdal Neşriyat, Ankara 1984.
-Garthwaite, Gene R., *Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze İran Tarihi*, Çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.
-Gregory Ebû'l Ferec, *Ebû'l Ferec Tarihi I-II*, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1999.
-Güner, Ahmet, "Müsâfirîler", *DİA*, XXXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, ss. 69.
-Haciyeva, Galibe, "Tebriz Yer adının Kaynağı", *Türk Dünyası Araştırmaları* 2000, Sa. 129, ss. 115-119.
-Halaçoğlu, Yusuf, "Derbend", *DİA*, IX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, ss.162-164.
-Hanlu, Mansur, *Tebriz-i kadîm, Müeessese-i İntişarat-ı Telâş*, Tebriz 1364.
-Huart, Cl., "Sâcîler", *İA*, X, ss.16-17.
-Hûşnâv, Hekim Ahmed, *el-Kürd ve bilâduhum inde'l buldâniyin ve'l-rihâlatu'l-Müslimin h. 232-626/846-1229*, Dımaşk 2009.
-Hüsrev, Nasır-ı, *Sefername*, Çev. A. Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967.

-İbn Haldun, *Târîhu İbn Haldun,* Thk. Ebû Suheyb el-Keremî, Daru'l-Efkari'l Devliyye, Amman t.y.
-İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası,* Trc. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.
-İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev. Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
-İbnü'l Adim, *Biyografilerle Selçukılu Tarihi Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler),* Çeviri, notlar ve açıklamalar. Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 1989.
-İbnü'l Kalânisî, *Zeyl-ü Târîh-i Dimaşk, Neşr*. H. F. Amedroz, Beyrut 1908.
-İbnü'l-Fâkih, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*, Nşr. M. J. De Goeje, Brill 1885.
-İpek, Ali, "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hanedanı Sâcoğulları-Ermeni Münasebetleri: Muhammed el-Afşîn Dönemi (889-901)", *EKEV Akademi Dergisi,* VIII/21, Ankara 2001, ss. 203-214.
-İpek, Cemil Doğaç, "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,* C. XII/1, Yaz (2012), ss. 267-283.
-İsmailov, Mahmud, *İlkçağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi,* Trc. Vefa Kurban, İstanbul 2014.
-Jackson, Abraham Valentine Williams, *Persia Past and Present, A Book of Travel and Research,* The Macmillan, New York, London 1906.
-Kabiyanpurun, A., *Tarih-i Umumiye Azerbaycan,* Urumiye 1346.
-Kâreng, 'Abdu'l-'Alâ, "Kadîmterin me'hâz derbâre-yi nâm-i Tebrîz", Neşriyye-yi Dânişkede-yi -Edebiyyât-i Tebrîz, 1345/1966, 18(2), ss. 172-174.
-Katrân-ı Tebrîzî, *Dîvân,* Ed. Muhammed Nahcuvânî, Çâphâne-i Şefik, Tebriz 1333/1954.
-Kazvinî, Hamdullâh Müstevfî, *Nuzhat-Al-Qulûb,* Tras. G. Le Strange, Leiden 1919.
-Keleş, Nevzat, *Şeddâdîler (951-1199),* Bilge-Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
-Kesrevî, A. Tebrizi, *Şehriyan-i Gunnam,* Tahran 1928.
-Koçyiğit, Tahsin, "İskân", *DİA,* Ek-1, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, ss. 651-654.
-Köse, Arif Bayram, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.
-Madelung W., "The Minor Dynisties of Nothern İran", *Cambridge History of İran,* IV, Cambridge 2007.
-Mehmetov, İsmail, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı (Eskiçağdan Günümüze Azerbaycan Tarihi),* Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
-Melville, Charles, "Historical Monuments and Earthquakes in Tebrîz", *İran,* 19, London 1981, ss. 159-177.
-Meşkûr, Muhammed Cevâd, *Târîh-i Tebrîz, tâ-pâyân-i karn-i nohom-i hicrî,* Silsilâ-yi İntişârât-i Encümen-i Âsâr-i Milli 96, Tahran1352/1973.
-Minorsky, Vilademir, "Caucasica IV", *SOAS*, XV/3 London 1953, ss. 504-529.
----------, "Tebriz", Trc. Tahsin Yazıcı, *İA,* 12/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974, ss. 82-98.

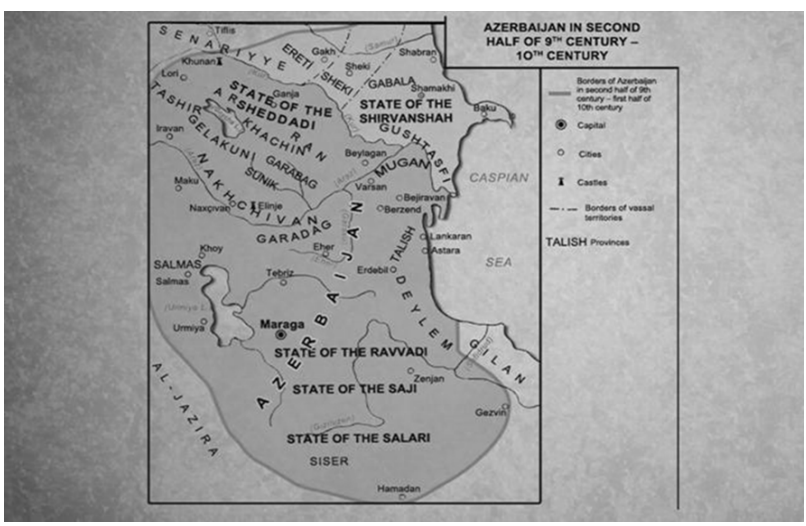
----------,"Urmiye", *İA*, XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1984, ss. 59.
-Mîrzâ, Nâdir, *Târîh u Cogrâfî-yi Dâru's-Saltana Tebrîz*, Yay. Gulâm-Rizâ Tabâtabâ'î Mecîd, İntişârât-i Aydın, Tebriz 1393.
-Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed bin Muhammed *Tecâribü'l-Ümem* Trc. Kıvameddin Burslan, TTK Yayınları, Ankara 2016.
-Mustafayev, Beşir, *Ortaçağda Berde Tarihi,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilimdalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2002.
-Nuriyeva, İrade, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 2015.
-Oğuz, Yasemin, *XI. Yüzyılda Ortadoğuda Yabgulular,* Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Tarih Anabilimdalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
-Onullahi, Seyidağa *XIII. XVII. Asırlarda Tebriz Şeherinin Tarihi,* Bakü 1982.
-Özaydın, Abdülkerim, "Ahmedililer", *DİA,* II, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul1989, ss. 168.
-Özgüdenli, Osman Gazi, "Merâga", *DİA,* XXIX, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, ss. 162-163.
-Özmenli, Mehmet, *Ortaçağ'da Şüregel (Şirâk'ın) Tarihi,* Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi Erzurum 2008.
-Rabino,H.L., "(1877-1950): Velayet-i Dar'el Merz-i İran: Gilan" Trc. Cafer Hamamizade, *Enteşaret-i Taeti,* Reşt 1391.
-Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı),* Çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, -Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK Yayınları, Ankara 2013.
----------, *Cami'ü't-Tevârih,* Çev. Erkan Göksu-h. Hüseyin Güneş), Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
-Ross, E. Denison, "On Three Mohammedan Dynasties in Northern Persia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Asia Major,* II, Leipzig 1925.
-Sevim, Ali, *Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah*, TTK Yayınları, Ankara 2018.
- ----------, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi,* TTK Yayınları, Ankara 1993.
-Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, Haz. Adnan Hezikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
-Sümer, Faruk, "Muhammed b. Ebü's-Sâc", *DİA,* XXX, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, ss. 524-526.
----------, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
----------, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü,* TTK Yayınları, Ankara 1999.
-Şerifli, Memmed, *IX. Asrın İkinci Yarısı-XI. Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü 2013.
-Şeşen, Ramazan, *Selahattin Devrinde Eyyubiler Devleti,* İSAR, İstanbul 1983.
-Takî Hân-i Hakîm, Muhammed, *Genc-i Dâniş Coğrâfiyâ-yi Târîhî-yi Şehrhâ-yi İrân*, Ed. Muhammed 'Alî-yi Sûtî, Cemşîd-i Kiyânfer, İntişârât-i Zerrin, Tahran 1366/1987.

-Taşkıran, Hasan, *Selçukluların Sürgün Evlatları Yabgulular,* Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara 2016.
-Ter-Ghewondyan, Aram, *The Arab Emîrates in Bagratid Armenia*, Çev. N. G. Garsoian, Lizbon 1976.
-Toksoy, Ahmet, "Malazgirt Zaferinden önce Doğu Anadolu'ya Yapılan Türk Akınları", *Türkler*, IV, Ankara 2002, ss. 678-693.
-Tomar, Cengiz, "Revvâdîler", *DİA*, XXXV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 36-37.
-Tufantoz, Abdurrahim, *Ortaçağ'da Diyarbekir Mervanoğulları 990-1085*, Açа Yayınları, Ankara 2005.
-Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti,* Ötüken Neşriyat İstanbul 1999.
-Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara 1987.
-Veliyeva, Zülfiyye, *11-15. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Türkmenler (Oğuzlar),* Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2000.
-Vilademir Minorsky, "Müsâfirîler", DİA, XXXII, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, ss. 818.
-Wilson, Arnold T., "Earthquakes in Persia", *Bulletin of the Schoolof Oriental Studies University of London*, 1930/ 6, No. I, ss. 104.
-*Ya'kubi*, Ahmed b. Ebu Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb İbn Vâdıh, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* Çev. Sevda Süleymanova, (Ed. F. Esedov), Orta Asır Arap Membalarında Azerbaycan Tarihine Ait Materyaller, Nurlan Yayıncılık, Bakü 2005
-Yakûtî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân,* Beyrut 1977.
-Yıldız, Hakkı Dursun, "Bâbek", *DİA,* IV, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 376-377.
-Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîn", *DİA,* XI, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss.112-114.
-Yılmaz, Esra, *XII. Ve XIII. Yüzyıllarda Tebriz-Antalya İpek Yolu Ticareti,* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2016.
-Yınanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi),* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1944.
-Zambaur, Eduart de, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de l'Islam,* Hannover 1927.

EKLER

Harita 1: MS. VIII-IX. yüzyılda Azerbaycan'ı gösteren bir harita[111].

Harita 2: IX. ve X. yüzyıllarda Azerbaycan'da Revvvâdîler ve Salarîlerin hâkimiyet alanları[112].

111 Mehmetov, *age.*, s.181.

112 http://1905.az/tr/saciler-salariler-revvadiler-devleti.